

Голові спеціалізованої
вченої ради ДФ 20 051.076
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника
доктору історичних наук, професору,
завідувачу кафедри всесвітньої історії
факультету історії, політології і
міжнародних відносин
Жерноклеєву Олегу Станіславовичу
(76018, м. Івано-Франківськ.
вул. Шевченка, 57)

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук,
професора кафедри філософії та культурології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Возного Ігоря Петровича
на дисертацію **Кардаша Остапа Назаровича «Латинська та кирило-
мефодіївська церковні традиції IX–XI ст.: східний фронтір канонічного
протистояння»**,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю
032 Історія та археологія (галузь знань 03 Гуманітарні науки)

Актуальність теми дисертації

Дослідження поширення християнства та протистояння ромейського та латинського його відгалужень на теренах так званої «Молодшої Європи» в період раннього середньовіччя, посилення первісних ознак боротьби між ними складає одну з найбільш цікавих і важливих проблем, як вітчизняної, так і європейської історичних наук. Немає сумнівів у тому, що ці процеси вимагають подальшої і глибшої конкретизації досліджень. Наслідки та

висновки конкретно-історичних студій, складуть мозаїчне, яскраве й добре фондоване полотно історії далекого минулого. У цьому відношенні немаловажну роль відіграли слов'янські просвітники та проповідники християнства Кирило і Мефодій, які заклали основи слов'янської писемності та літератури. Святі брати протягом життя вели активну боротьбу проти спроб німецько-католицького духовенства заборонити слов'янські книги. Латиняни звинувачували святих братів у тому, що вони поширюють «єресь», відправляючи богослужіння мовою слов'янською, тоді як славити Бога нібито можна тільки трьома мовами – єврейською, грецькою та латинською, якими був зроблений напис на хресті Господньому. При цьому твердження латинників було так званою «тримовною єрессю», бо ж Христос заповів апостолам навчати всі народи їх рідними мовами. Взагалі Кирило і Мефодій були «кісткою в горлі» латинським проповідникам, які прагнули прискорити інституалізацію латинської церковної організації в межах поставарського Подунав'я.

У такому контексті дисертаційне дослідження О.Н Кардаша являє собою значний інтерес, оскільки присвячене комплексному вивченню проблематики воцерковлення та міжконфесійних відносин у ранньосередньовічних країнах так званої «Молодшої Європи».

Дисертаційне дослідження Остапа Кардаша присвячене актуальній, у науковому відношенні, проблемі. Можна погодитись з автором, який наголошує на важливості дослідження процесів євангелізації спільнот згаданого регіону, що представляли, з одного боку, різне за етнічним походженням і дієцезіальною чи монастирською належністю латинське духовництво, а з іншого – представників кирило-мефодіївської церковної традиції, сформованої солунськими братами-місіонерами Константином (Кирилом) і Мефодієм та їхніми учнями. Таке місіонерське протистояння адептів обох традицій на окреслених теренах стало настільки грандіозним, що переросло у масштабну слов'яно-латинську міжобрядову конфронтацію

другої половини IX–XI ст., яка, власне, й стала основним предметом актуальності запропонованого дослідження.

Актуальність теми ще й в тому, що 2023 року в Європі й в Україні відзначалася важлива дата 1160 річчя місіонерської діяльності свв. Кирила і Мефодія у Великій Моравії та місії в Криму в так званих «землях Хазарії» що відбулася за два роки до початку «моравської» місії.

Зв'язок теми дисертації з програмами, науковими напрямами Інституту та відділу.

Тематика дисертації О. Кардаша обрана в рамках наукових досліджень кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника в рамках науково-дослідної теми кафедри «Центрально-Східна Європа: етнополітичні процеси, соціальні трансформації, міжнародні відносини» (державний реєстраційний номер: 0112U003030).

Достовірність та обґрунтованість отриманих результатів та запропонованих автором висновків.

Розроблені автором та викладені у дисертації наукові положення, висновки характеризуються високим рівнем достовірності та обґрунтованості. По-перше, відзначимо, що в процесі дослідження здобувачем ступеня доктора філософії опрацьовано та осмислено значний масив джерел та наукової літератури (загалом 868 найменувань) серед яких: писемні джерела, архівні матеріали, наукова література, монографії, статті, дисертації, довідкова література. По-друге, в процесі дослідження дисертант застосував й різноманітний методологічний інструментарій: загальнонаукові принципи системності, об'єктивності й історизму в поєднанні з проблемно-аналітичним підходом, а також використанням методів актуалізації, історіографічного аналізу і синтезу, індукції, дедукції, конкретизації, історичної аналогії, системно-структурного методу; спеціально-історичних методів: історико-генетичного, порівняльно-історичного, компаративного, синхроністичного; методів джерелознавчих студій – евристичного,

герменевтичного, історико-критичного, методу перехресного аналізу джерел; міждисциплінарного методу картографії.. По-третє, у роботі вдало сформульовані мета, завдання, предмет, об'єкт, хронологічні та географічні рамки дисертаційного дослідження, що також посприяло проведенню якісних студій. Зрештою, як свідчить апробація результатів дисертації, у достовірності та обґрунтованості ключових положень, результатів та запропонованих автором висновків, змогли переконатися, підтвердити та схвалити їх вже й інші дослідники: робота пройшла низку обговорень на засіданнях кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, а основні тези дисертації презентовані під час доповідей на трьох міжнародних наукових конференціях та на щорічних звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу, докторантів, аспірантів і студентів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (2020–2023 рр.). У результаті можна стверджувати, що дисертанту завдяки масиву широкої та різноманітної джерельної та історіографічної бази, опрацьованої за допомогою сучасної методології, вдалося отримати логічні, достовірні та обґрунтовані висновки.

Ступінь новизни основних результатів дисертації порівняно з відомими дослідженнями аналогічного характеру.

У дисертаційній роботі сформульовано та обґрунтовано низку наукових положень, висновків, які містять новизну. Дисертація Остапа Кардаша є першою узагальнюючою роботою, в якій вперше проведено комплексне дослідження історії слов'яно-латинського церковно-релігійного протистояння в країнах «Молодшої Європи» протягом IX–XI ст. Найвагоміші наукові результати полягають у тому, що вперше введено до наукового обігу маловідомий в Україні корпус писемних джерел, а також проаналізовано й узагальнено значний обсяг зарубіжних наукових напрацювань з історії канонічного протистояння латинської та кирило-мефодіївської церковних традицій IX–XI ст. Важливим науковим доробком Остапа Кардаша, що

розкриває його особистий внесок у розробку досліджуваної проблеми та характеризують новизну дослідження, полягають, на наш погляд, у наступному, що дисертант вперше: – окреслив фронтір канонічного протистояння між латинською та кирило-мефодіївською церковними традиціями в його динаміці, просторово-часовій трансформації і регіональних вираженнях у різних державах «Молодшої Європи» другої половини IX–XI ст.; – детально висвітлив проблеми інституалізації латинських церковних структур, місіонерських традицій і церковних фронтірів, а також міждієцезіального розмежування у поставарському Подунав'ї IX ст.; – опрацював та проаналізував окремі аспекти студій просторового (фронтірного) виміру й регіонального характеру слов'яно-латинської міжобрядової конфронтації в системі церковних структур держав «Молодшої Європи» IX–XI ст.; – до наукового обговорення введено концепцію динамічного й багатовиразного східного фронтіру канонічного протистояння латинської та кирило-мефодіївської церковних традицій IX–XI ст.

Таким чином, наукова новизна дисертації не викликає жодних заперечень. При цьому, запропонована робота суттєво доповнює знання про формування регіональних особливостей та фронтірних зон співіснування чи міжобрядового протистояння латинської та кирило-мефодіївської церковних традицій на теренах Центральної Європи.

Особистий внесок здобувача в отриманні наукових результатів.

Як свідчить аналіз тексту дисертаційного дослідження Остапа Кардаша та його співставлення з іншими тематично пов'язаними українськими та зарубіжними історіографічними доробками, робота є самостійно виконаною науковою працею. Автор дисертації особисто сформулював мету та завдання дисертації, об'єкт, предмет, хронологічні та географічні межі дослідження й власноруч визначив і застосував методологічний інструментарій для розкриття запропонованої теми. Можна також стверджувати, що висновки та положення наукової новизни отримані дисертантом особисто за результатами наукового опрацювання широкого

кола джерел та наукових праць. Вважаємо, що самостійний характер мають й опубліковані наукові доробки дисертанта. Основні результати дослідження Остап Назарович виклав у 11 наукових публікаціях, з яких п'ять – в українських фахових виданнях категорії Б, а дві – в іноземному фаховому виданні, що індексується в науково-метричних базах Scopus та Web of Science. Причому у роботі використано лише ті ідеї та пропозиції, що є результатом особистої праці здобувача.

Практичне значення результатів дослідження. Напрацювання Остапа Кардаша полягають у тому, що запропоноване дослідження передбачає використання його результатів у подальших наукових студіях з історії міжконфесійних відносин у країнах «Молодшої Європи» XII–XV ст. Отримані результати роботи можуть стати основою з написання різнопланових фахових публікацій з означеної проблематики, а також для підготовки різноманітних методичних розробок, курсів лекцій, практикумів та профільних навчально-методичних посібників з історії Середніх віків, окремих країн Європи і спеціалізованих курсів з історії середньовічної Церкви. Результати студій можуть бути використані й в консультуванні художнього та документального кіновиробництва зі схожої проблематики, зокрема сиквелі словацько-українського серіалу «Слов'яни».

Оцінка змісту, завершеності та оформлення дисертації.

Структура дисертації Остапа Кардаша є достатньо традиційною. Вона складається з анотації (українською та англійською мовами), вступу, чотирьох розділів, вісімнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (усього 868 позицій), досить інформативних 65 додатків. Загальний обсяг дисертації – 413 сторінок, із них 202 сторінок – основного тексту.

У роботі вводиться в обіг невідома або маловідома інформація щодо означеної проблеми. Значною мірою вона базується на використанні матеріалів, опрацьованих та здобутих автором у ході багаторічних розшуків. Отже, важливість дисертації для вітчизняної історичної науки є безперечною.

У **вступі** дослідження, що включає всі необхідні елементи, дисертант чітко обґрунтував вибір теми дослідження, та її актуальність, визначив об'єкт і предмет дисертації, окреслив хронологічні та територіальні межі, її методологічні засади, встановив зв'язок дослідження з науковими програмами, сформулював мету і завдання роботи, висвітлив наукову новизну, а також особистий внесок здобувача в розв'язання наукового завдання, вказав на апробацію головних положень дисертації та її висновків, відзначив кількість наукових публікацій, у яких викладені результати дослідження.

Структура дослідження цілком логічна і з неї видно, що автору вдалося поетапно і комплексно реконструювати основні політичні, дипломатичні, церковно-правові та церковно-догматичні складники слов'яно-латинської міжобрядової конфронтації в країнах Центральної Європи, дослідити проблему поширення східного фронтиру слов'яно-латинського канонічного протистояння на середньовічному польсько-руському порубіжжі і землях Рюриковичів X–XI ст. Новизна праці безсумнівна, оскільки комплексне дослідження археологічних і наративних, картографічних джерел призвело до оригінального викладу наукового матеріалу в тексті роботи і висновків.

Представлене дисертаційне дослідження являє собою зразок об'єктивності й неупередженості щодо порушеної проблеми.

Уже перший розділ дисертації (**«Історіографія, джерельна база та методологія»** с. 19–76) справляє позитивне враження своєю ретельністю і якістю опрацювання матеріалу. У ньому проаналізовано історію вивчення та стан розробки поставленого наукового завдання, охарактеризовано джерельну базу, а також окреслено методологію дослідження.

До позитивних моментів слід відзначити виваженість і аргументованість автора при аналізі та узагальненні матеріалу. Дисертант у підрозділі 1.1. *Історіографія проблеми* (с. 19–49) вдало поділив проаналізовану історіографію на вісім основних груп цінних для обраної

проблематики матеріалів – досліджень українських, російських, чеських, словацьких, польських, австрійських, німецьких і британських істориків.

При характеристиці *джерельної бази* (підрозділ 1.2, с. 49–67) до заслуг автора слід віднести ґрунтовну характеристику, аналіз та взаємопорівняння автором значної кількості писемних, зображальних та археологічних джерел, що містять у собі цікаву інформацію й безпосередньо стосуються окресленої в дисертації проблематики. Заслуговує уваги те, що в роботі використано корпус джерел, опублікованих у спеціалізованих видавничих колекціях, які Остап цілком логічно розділяє також на вісім окремих груп: корпус актів, епістолярні тексти, синодальні протоколи та супровідні синодальні документи, флорилегії, кодифікації норм ромейського і латинського церковного права та світських законів, а також окремі апокрифічні тексти, агіографічні тексти, гімнографічна і богослужбова література, хроніки, аннали й інші наративні тексти IX–XV ст., календарні записи, монастирські книги та каталоги єпископів. Це, безперечно, є вагомим аргументом для обґрунтування автором висновків своєї роботи.

У підрозділі 1.3. *Методологія* (с. 67–76) дослідник пояснює дефініцію фронтір та його вживання у медієвістичних студіях, історико-географічну термінологію. Окрім цього О. Кардаш охарактеризував ономастику, географічну, гідрологічну і топонімічну номенклатуру тощо, що сприяє кращому розумінню суті предмета дослідження.

У дисертації здобувач переконливо пояснив основні принципи, якими автор послугувався під час дослідження: принципи історизму, термінологічного аналізу, об'єктивності та альтернативності історичних явищ, проблемно-хронологічний. Так само Остап глибоко проаналізував методи дослідження, а саме: історіографічного аналізу і синтезу, історичний метод і метод індукції, дедукції та конкретизації, історичної аналогії, системно-структурний, історико-генетичний, порівняльно-історичний і компаративний, синхроністичний, джерелознавчих досліджень, евристичний,

герменевтичний, історико-критичний, перехресного аналізу джерел, міждисциплінарний картографічний тощо.

Застосування системи загальнонаукових, спеціально-історичних і міждисциплінарних методів і принципів у дослідженні уможливило достовірне висвітлення основної дисертаційної проблематики.

Значний інтерес становить другий розділ **«Становлення латинської церковної традиції на поставарському просторі 796–863 рр.»** (с. 77–116), який відзначається новизною та змістовністю. Дисертант цілком слушно починає розділ із аналізу церковно-релігійної ситуації на теренах Подунав'я після зруйнування Аварського каганату 796 р. (підрозділ 2.1). Також дисертант доречно відзначає, що ліквідація Аварського каганату військами франкського короля Карла Великого та «короля Італії» Піпіна створили сприятливі умови для поширення християнства на сході володінь Каролінгів. Важливим видається залучення писемних джерел для характеристики ситуації, що склалася на підконтрольних Каролінгах землях і поглиблення місіонерської діяльності церковників. Слушним є твердження дисертанта, що падіння Аварського каганату створило сприятливіші умови для поширення, а подекуди відновлення існуючих раніше християнських спільнот у придунайських провінціях Каролінгів. Дисертант справедливо зауважує, що Зальцбурзьке архієпископство вже наприкінці VIII ст. перетворилося на основний осередок місіонерської та церковно-інституалізаційної практики серед місцевих неофітських і язичницьких спільнот окресленого регіону.

Змістовними є також підрозділ 2.2. *Каролінзькі земельні дарування Баварській церкві (перша половина – середина IX ст.)*. Дослідник слушно зазначає, що франкський клір об'єднувала спільна мета, а саме – поширення латинської церковної традиції, а з нею і політичного впливу династії Каролінгів якнайдалі на схід – до земель сусідніх слов'янських племінних, або вже молодих державних організмів. При цьому Остап цілком аргументовано зазначає, що політика Каролінгів, яка була направлена на латинізацію місцевого населення, активно проводилася через надання

баварським церковним структурам землеволодінь з усіма наявними місцевими монастирськими центрами, дорожніми комунікаціями та різноманітними сільськогосподарськими і природними угіддями. При цьому О. Кардаш доводить, що такі надання відбувалися не завжди прозоро, а інколи і з фальсифікацією документів, що нібито давали право на ті чи інші землі. Автор детально, аналізує місіонерські маршрути пассауського духівництва, які зрештою, дали можливість, по-перше християнізувати населення Моравії, а по-друге – баварське духівництво та політично організована християнізація забезпечили Людовіку II стійку форму непрямого втручання у політику моравського князя Моймира та його наступника Ростислава. Те ж саме відбувалося й в Панонії на теренах Регенсбурзького єпископства, на чому слушно наголошує автор. При цьому Остап цілком вірно приходить до висновку, що одними із найважливіших факторів, що вплинули на поширення латинської церковної традиції зальцбурзьким духівництвом на поставарських теренах першої половини IX ст., стали християнізація місцевих політичних еліт і подальше налагодження зв'язків з ними.

Досить змістовним є третій параграф «Адміністративне розмежування місіонерських теренів і землеволодінь латинських церковних діоцезів у Подунав'ї першої половини IX ст.» де автор висловлює своє бачення, територіальних суперечностей між окремими латинськими церковними діоцезами за право першості в євангелізаційній та колонізаційній роботі на теренах поставарського Подунав'я. Так само як і в попередньому підрозділі автор детально розглядає шляхи проникнення аквілейських, зальцбурзьких та пассауських місіонерів у Придунайські землі.

У завершенні розділу Остап Кардаш приходить до цілком обґрунтованих висновків, що внаслідок інкорпорації земель Аварського каганату до володінь Каролінгів у 796–805 рр., а відтак включення їх до сфери впливу Баварської церкви й, зокрема, Аквілейського патріархату, склалися сприятливі умови для систематичного колонізаційного та

місіонерського освоєння латинським духівництвом історичної Паннонії, Карантанії, Східної марки, а пізніше – молодих слов'янських державних організацій – Моравії та Нітранського князівства.

У третьому розділі **«Латинська і кирило-мефодіївська церковні традиції: великоіоравський та паннонський фронтір канонічної конфронтації 863–886 рр.»** (с. 117–162) автор детально розглядає й аналізує церковно-релігійну політику Моймировичів і початкову фазу моравської місії Константина й Мефодія (863–867 рр.) (підрозділ 3.1.). Остап Кардаш цілком аргументовано визначає причини конфлікту Великоморавського князя Ростислава зі східнофранкським правителем Людовіком II та появи на цих теренах братів-місіонерів Константина і Мефодія й початки їхньої діяльності. Остап Кардаш вдало зазначає, що церковно-політична переорієнтація Моймировичів у 860-х рр. у бік Константинополя сприяла поширенню в Моравії слов'янської просвітницької місії Константина і Мефодія, початкова фаза якої спершу проявилася в поєднанні латинських і ромейських літургійних практик, упровадженні слов'янської мови богослужіння та євангелізаційній діяльності, дидактиці місцевих послідовників солунських братів.

У підрозділі 3.2. Остап ґрунтовно проаналізував суть конфлікту двох християнських місій: Константина і Мефодія, з одного боку, та баварського чернецтва – з іншого, що змагалися в боротьбі за першість серед мешканців Моравії. Це виражалось у диспутах щодо мови літургії між Константином й Мефодієм і латинським «триязычним» кліром у 876 р., які закінчилися перемогою братів-проповідників.

У підрозділі 3.3. Остап Кардаш послідовно розкриває процес збільшення впливу кирило-мефодіївської церковної традиції в Панонії та роль князя Коцела у висвяченні Мефодія єпископом на престол панонської області з аналізом, стосовно описаних подій, значного кола джерел. Автор, цілком слушно зазначає, що призначення Мефодія архієпископом Паннонії близько 870 р. докорінно змінювало тут не лише церковну традицію, а й всю систему церковної організації, вироблену упродовж 75 років зальцбурзькими

архієпископами та місцевими архіпресвітерами. Глибоко, із залученням нарративних джерел, дисертант простежує розгортання конфлікту між зальцбурзьким єпископатом і архієпископом Мефодієм.

У підрозділі 3.4. автор на основі широкого кола джерел розглядає перипетії повернення Мефодія на престол архієпископа Моравії та роль у цьому понтифіка Іоанна VIII. Достатньо послідовно О. Кардаш аналізує причини та процес розгортання протистояння Мефодія і князя Святоплука в питаннях слов'яно-латинського міжобрядового конфлікту про правомірність вживання *Filioque* у Символі віри.

У підрозділі 3.5. Остап детально проаналізував усі події пов'язані з наданням понтифіком Іоанном VIII привілею Святопулкові та призначенням Мефодія архієпископом всієї Великої Моравії. Тут же дисертант вказує на формування міждієцезіального фронтиру та власних єпископських осередків між Мефодієм і єпископом нітратським.

У розділі 3.6. аналізується останній етап канонічної конфронтації послідовників Мефодія і латинян Великої Моравії 880–886 рр на чолі з Віхінгом та використання ним сфальсифікованого листа від папи Іоанна VIII, що призвело до позбавлення Віхінга єпископського столу. По смерті Мефодія боротьба проти слов'янської церковної організації та кирило-мефодіївської церковної традиції в Моравії розгорілася у церковно-правовій площині з новою силою. Ці події дисертант проаналізував достатньо ґрунтовно. Остап вказав на причини ліквідації церковної організації слов'янського обряду у державі Святоплука, залишки якої остаточно зруйнувало мадярське вторгнення у володіння останніх Моймировичів на межі IX–X ст. Заслугою дисертанта є глибокий аналіз основних складових канонічного протистояння між послідовниками Константина й Мефодія, з одного боку, та латинським кліром – з іншого.

Четвертий розділ **«Фронтирні зони канонічного протистояння церковних традицій у країнах «Молодшої Європи» (886–1090-ті рр.)»** (с. 163–208) досить змістовний. У ньому автор детально, із залученням значного

масиву писемних джерел та аналогій, аналізує слов'янізацію Мефодієвими учнями, вигнаними папою Стефаном V та тиском мадярів з Великої Моравії Болгарської Церкви наприкінці IX – другій половині XI ст. (підрозділ 3.1.). Цьому сприяли й болгарські царі Борис, Симеон. Дисертант простежує динаміку появи християнських центрів та слов'янської писемної й літературної культури в Болгарії. Не менш детально автор розглядає й період ромейського завоювання та його значення для Болгарської Церкви.

У підрозділі 3.2. дисертант ґрунтовно розглядає хорватський фронтір слов'яно-латинського церковно-канонічного протистояння (880-ті – 1090-ті рр.). Автор зазначає, що східне узбережжя Адріатики перетворилося на певну зону конфронтації західного латинського та східного ромейського варіантів християнської церковної традиції. Дисертант розглядає політику понтифіка Іоанна X стосовно Церкви Далмації та Хорватії, щоб перевести їх на звичаї Римської Церкви і культури, незважаючи на те, що слов'янську літургію підтримувала значна частина слов'яномовних спільнот далматинських і хорватських єпископств.

У підрозділі 4.3. Остап Кардаш по крупинках розглядає тривале співіснування латинської та слов'янської, по суті, кирило-мефодіївської церковних традицій у межах церковної юрисдикції Антибарської митрополії – на теренах історичної Дуклі та Боснії. Дисертант цілком слушно зауважує, що проблему канонічної конфронтації на заході Балканського півострова, слід розглядати в контексті зіткнення трьох місіонерських течій: латинської, ініційованої з Риму, ромейської, яка мала підтримку в далматинських приморських містах, і кирило-мефодіївської, що спершу виходила з Моравії, а згодом – болгарського Охрида. На думку дисертанта, при розгляді даної проблеми слід враховувати два важливі фактори: 1) брак інших надійних документальних свідчень з історії Сербської церкви аж до кінця XII ст.; 2) відсутність у державі Неманичів самостійної церковної організації до 1219 р.

У підрозділі 4.4. автор вдається до аналізу співіснування латинської та слов'янської кириломефодіївської літургії і писемності на одній території аж

до кінця XI ст. у володіннях Пжемислідів у Богемії та визначає фронтір її традицій. При цьому Остап зауважує, що наслідком остаточного розколу між Західною та Східною Церквами 1054 р. та орієнтації місцевих політичних і духовних еліт на латинський (римський) культурний округ, що домінував тут за правління Спитігнева стало вигнання сазавських монахів з Богемії.

У підрозділі 4.5. дисертант детально розглядає проблему слов'яно-латинського міжобрядового протистояння в історичній Малополющі та володіннях П'ястів X–XI ст. та визначає фронтір канонічної конфронтації між ними.

Підрозділ 4.6. присвячений русько-польському етнічному й конфесійному фронтіру в X–XI ст. При цьому автор цілком справедливо відзначає, що з кінця X ст. культура та еклезіальна організація Русі зумовлювалися не кирило-мефодіївською церковною традицією у повному обсязі, а прийняттям східного християнства, «артикулюванням віри» слов'янською мовою та кириличним письмом, а відтак церковнослов'янською літературно-літургійною мовою. При цьому східний фронтір слов'яно-латинського канонічного протистояння не набув інституалізованого підґрунтя й відтак найменш виразно проявився у південно-східних володіннях П'ястів й, особливо, на русько-польському пограниччі X–XI ст.

Не викликають заперечень та сумнівів й логічно аргументовані (з виваженими акцентами та послідовним викладом) висновки дисертанта (с. 209–214), в яких дослідник підводить підсумки свого наукового вивчення проблеми. Вони відповідають поставленим меті й завданням. Докладне опрацювання тексту дисертаційного дослідження переконує у тому, що Остап Кардаш провів значну пошукову й аналітичну роботу, синтезував і узагальнив значний масив інформації.

Можна відзначити значну інформативну цінність додатків як органічної складової частини роботи, що, з однієї сторони, деталізують досліджувану проблему, а, з іншої – є зручною візуалізацією багатьох

аспектів закономірностей, які впливали на характер, становлення і просторово-часову трансформацію східного фронтиру канонічного протистояння латинської та кирило-мефодіївської церковних традицій впродовж IX–XI ст.

Робота в цілому залишає позитивне враження. Своєю дисертацією О. Кардаш не лише підбиває підсумки численних досліджень попередників, але й поповнює джерельну базу, що безумовно стане основою для подальшого вивчення історії канонічної конфронтації двох окреслених церковних традицій. Таким чином, дисертація Остапа Кардаша є завершеним науковим дослідженням, яке відповідає усім необхідним вимогам МОН України, як і структура, мова та стиль викладення положень роботи. Мета дисертації чітко визначена, поставлені завдання виконано на належному науковому рівні, обґрунтовано власні положення і гіпотези. Дисертація пройшла відповідну апробацію, її основні положення викладені в опублікованих працях і доповідях на різних конференціях.

Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності.

Дисертаційне дослідження Остапа Кардаша «Латинська та кирило-мефодіївська церковні традиції IX–XI ст.: східний фронтір канонічного протистояння» виконано із дотриманням норм академічної доброчесності, випадків плагіату не виявлено.

Відповідність змісту анотації основним положенням дисертації, зауваження, дискусійні проблеми.

Аналіз змісту анотації та основних положень тексту дисертації Остапа Кардаша засвідчив їхню відповідність загальним висновкам. Зміст анотації відтворює основні положення тексту кваліфікаційної наукової роботи. Анотація не містить інформації, яка була б відсутньою в дисертації. Анотація і дисертація оформлені відповідно до п. 6, 7, 8 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження доктора філософії»,

затвердженого Постановою Кабінета Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44 (зі змінами від 21 березня 2022 р. № 341)

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації.

Незважаючи на загалом позитивну оцінку викладених у дисертації положень, висновків та рекомендацій, необхідно відзначити і наявність низки моментів, що мають дискусійний характер і викликають зауваження, врахування яких може сприяти підвищенню рівня науково-дослідної роботи дисертанта. До них, зокрема, можна віднести такі:

1. У вступі в актуальності варто було б більше звернути увагу на значення запропонованої проблеми не лише для України, а й для центральноєвропейських держав, де розвивалися головні події викладені в дисертації (с.13–14)

2. Можливо у першому розділі, підрозділ 1.1. варто було виділити в окрему групу українських істориків і церковних діячів діаспори а не подавати разом із вітчизняними істориками.

3. Так само у першому розділі можна було подати невеликі висновки, які б підсумовували вищевикладене у розділі.

4. Серед зауваг термінологічного характеру варто звернути увагу на часте вживання автором у тексті дисертаційної роботи широкого у понятійному відношенні терміна «Молодша Європа», який, на наш погляд, доцільніше було б змінити на географічно більш чітке окреслення «країни Центральної та Східної Європи». Також з метою уникнення вільного трактування церковної географічної термінології, замість терміна «Антибарська церква» (стор. 4, 25, 35, 52, 180, 182, 184, 207), який вживається переважно в латиномовних джерелах, бажано використовувати усталений термін «Барська дієцезія», «Барська архідієцезія» тощо. В аналогічний спосіб, на стор. 180–182 дисертантом використане термінологічне окреслення «єпископство Раш», замість «єпископство Рашки».

5. Що стосується третього розділу можливо не потрібно було дрібнити підрозділи 3.1. і 3.2. (кожний по три сторінки), а об'єднати в один. Підрозділів і так багато у цьому розділі (в середньому кожний по десять сторінок).

6. В контексті третього розділу дисертації, на стор. 119 автором висловлене суперечливе твердження про те, що місійна діяльність Кирила та Мефодія у володіннях моравського князя Ростислава на початковому етапі (у 863–866 рр.) охоплювала виключно території, які вже раніше були християнізовані латинськими попередниками солунських братів. Остап Кардаш обмежується, фактично, окресленням географічних меж поширення кирило-мефодіївської місії по лінії основних городищ, церковних споруд і сакральних комплексів Великої Моравії окресленого періоду. Відтак дане твердження потребує уточнення та додаткової аргументації, можливо, підкріпленої поглядами окремих дослідників.

7. На стор. 156–159 автор зазначає, що великоморавська знать другої половини IX ст. у переважній більшості переходила на латинське віровчення через надмірну суворість покарань, встановлених нормами церковного права та світських законів, кодифікованих архієпископом Мефодієм і його послідовниками для великоморавських неофітів. Дана аргументація є, без сумніву, однією із причин падіння авторитету Мефодія та його учнів в очах великоморавських владних еліт, однак вирішальними, на нашу думку, є все ж аргументи майнового характеру, значно менше розкриті автором (стор. 159).

8. На наш погляд, варто було б також детальніше звернути увагу на вплив мадярської інвазії до Центрально-Східної Європи на зміну етноконфесійної мапи регіону наприкінці IX – на початку X ст., адже захоплення теренів історичної Паннонії і зруйнування Великої Моравії мадярами в зазначений період суттєво ослабило матеріальну і демографічну базу місцевих послідовників Кирила та Мефодія, спричинило великі міграційні потоки значної частини адептів кирило-мефодіївської традиції на території, що перебували, з одного боку, у підпорядкуванні латинського духовенства, а також у сфері впливу Болгарського царства – з іншого.

Натомість про це автор згадує дуже побіжно наприкінці другого розділу дисертації (стор. 161–162).

9. У четвертому розділі дисертаційного дослідження на стор. 177 при описі церковно-релігійної ситуації і збереження слов'янської літургії кирило-мефодіївської традиції на теренах Далмації автор покликається на доволі пізню працю чеського хроніста Пржибика з Пулкви. Однак постає питання доцільності використання свідчень згаданої хроніки, які є вираженням пізньосередньовічної історичної пам'яті, зважаючи на те, що її автор проживав на теренах, значно віддалених від згаданих дисертантом далматинських островів та прибережних міст, через три з половиною століття після описаних ним подій.

10. У додатках, на с. 371 додаток И 7, 8 автор зазначає, що на малюнку зображені мечики-амулету, хоча насправді вони трактуються в науковій літературі як застібки для книжок.

11. Так само на с. 372 додаток И.2. та с. 411 додаток Я автор зазначає, що на малюнку зображені натільні хрестики, хоча в науковій літературі вони трактуються як нагрудні хрести-енколпіони.

12. Зустрічаються в роботі чисто технічні огріхи. Наприклад, слово Факультет з великої літери (с. 14), у країних замість країнах (с. 17), богослужебні книги (русизм) замість богослужбові книги (с. 62) тощо.

Водночас, вказані зауваження стосуються лише окремих, не ключових положень і дефініцій дисертації Остапа Назаровича Кардаша, а отже не можуть знизити достатньо високого наукового рівня авторської концепції, яка переконливо свідчить про ґрунтовний та всебічний аналіз дослідником складної й недостатньо вивченої на сьогодні в українській історичній думці проблеми. Аналіз тексту роботи О. Кардаша показує, що автор виявив здатність вести самостійний науково-дослідницький пошук, розв'язувати поставлені завдання та формулювати узагальнення і робити чіткі висновки.

Загальний висновок про дисертаційну роботу, її відповідність встановленим вимогам Міністерства освіти і науки України.

Отже, дисертаційна робота Остапа Назаровича Кардаша «Латинська та кирило-мефодіївська церковні традиції IX–XI ст.: східний фронтір канонічного протистояння» залишає враження оригінального дослідження. Дисертація відзначається новизною матеріалів і актуальністю проблематики. Вона являє собою завершене дослідження актуальної проблеми, відповідає всім вимогам щодо дисертацій і містить вагомий доробок у розв'язанні важливих і актуальних наукових проблем. Дане дослідження відповідає вимогам наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» (зі змінами), «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44 (зі змінами від 21.03.2022 р. № 341), не містить ознак порушення академічної доброчесності, а її автор – Кардаш Остап Назарович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,

кафедри філософії та культурології

Чернівецького національного університету

імені Юрія Федьковича

Ігор ВОЗНИЙ

